

MÉLY MEDIATIZÁCIÓ, ONLINE VILÁGOK, AUTENTICITÁS¹

DOI 10.35402/kek.2025.2.13

Miként változtatta meg életvilágunkat a mély mediatizáció? Mit veszítettünk és mit nyertünk a különféle infokommunikációs technológiák és az internet elterjedésével? Az online világ(ok) térnyerése nem teszi-e lehetetlenné az autentikus élet megvalósítását? Berger Viktor² ezekre a kérdésekre keresi a választ, cselekvőközpontú, tehát „a cselekvők értelemtulajdonításaira, tapasztalataira és az online világ jellegzetes interakciós mintázataira” (9) összpontosító, főként szociológiai teóriákon és empirikus kutatásokon alapuló, de filozófiai szempontokat is érvényesítő könyvében.

Az *életvilág mediatizálódása* című kötet legfőbb elméleti háttérét a fenomenológiai szociológia jelenti, Berger különösen épít Alfred Schütz és Thomas Luckmann műveire, illetve a schützi fogalmakat a mediatizáció szempontjából továbbgondoló szerzők írásaira. Életvilág alatt a fenomenológiai szociológiában azt a horizontot értik, amely értelmes tapasztalataink háttéréül szolgál: „az egyes dolgok, történések, cselekedetek e háttér előtt tudnak értelmesként megjelenni számunkra” (33). Amíg Schütz csak individuális értelemben beszél életvilágról, addig Luckmann már társadalmi (történelmileg meghatározott magától értetődéseket tartalmazó) képződményként érti azt. A könyv másik kulcsfogalma a mediatizáció, amelyet Berger főként Nick Couldry és Andreas Hepp munkája alapján értelmez, és a szerzőpáros nyomán korunkat a mély mediatizáció korszakaként ragadja meg. Ennek jellemzője, hogy az életvilág struktúrái mediális segítséggel épülnek fel, tehát „a Schütz által leírt tipizációk, cselekvési sémák, tudások ma nagy mértékben azáltal formálódnak, hogy médiatartalmakkal érintkezünk, médián keresztül kommunikálunk másokkal, és hogy a mindennapi szemtől szembeni kommunikációs szituációkat is mélyen áthatja a közvetítettség” (40). A szerző ugyanakkor nyilvánvalóvá teszi, hogy a médiumoknak nincs determináló hatásuk, hiszen az egyén a médiumok által felkínált ismereteket, típusképzeteket, cselekvési recepteket a saját relevanciái, tapasztalatai,

cselekvési kontextusai alapján alakítja. Az „egyének sémáinak, típusképzeteinek egy része így bizonyos, de nem előre eldöntött mértékben hasonlítani fog a médiumok kínálta építőkövekhez és mások sémáihoz, típusképzeteihez” (39).

Berger áttekint három technikafilozófiai koncepciót is, és többé-kevésbé felhasználja ezeket elemzése során. Röviden szól Martin Heideggernek a modern technológiával kapcsolatos kritikájáról, amely szerint a modern technológia célja a világ uralására, ellenőrzésére való törekvés, és azok, akik csak a technológia által manipulált létezőkkel találkoznak, nem képesek megtapasztalni a létet. Albert Borgmann technológia-kritikáját kissé részletesebben mutatja be a szerző és a konkrét problémákat tárgyaló fejezetekben viszonylag gyakran visszautal erre az elméletre. Borgmann megkülönbözteti a fokális dolgokat és a felhasználóikat a dolgokhoz és az embertársaikhoz fűződő gazdag viszonyrendszerből kiagyazó eszközöket, a modern technológiára az utóbbiak jellemzők. Berger leginkább Don Ihde fenomenológiai technikafilozófiáját használja fel a könyvében. Ihde a megtestesülést, a hermeneutikus viszonyt, az alteritást és a háttérviszonyt írja le az ember és a technika közti viszony alaptípusaiként. Berger támaszkodik továbbá az online terek vizsgálatánál a jelenlétkutatás és a relációnális térszociológia eredményeire, az online interakciók értelmezésénél pedig a benyomáskezelés goffmani modelljére.

A kötetben olvashatunk arról, hogy az életvilág mély mediatizációjának korszakában miképpen változik meg az időbeliség és a térbeliség, hogyan alakul át az én, milyen szerepe van az adatoknak, miként épülnek fel a társadalmi kollektívumok. Az általános jellemzők bemutatása után Berger különféle online világokat elemz. A szerző térszociológiai érdeklődése e könyvében is megmutatkozik: számos részfejezetet szentel a digitális és a materiális elemek összekapcsolódásából létrejövő hibrid terek vizsgálatának, foglalkozik az online videójátékok, a videótelefonálás, az online meetingek és a közösségi média térbeliségével. A GPS-es navigációról szóló hosszú rész is itt említhető, amelyben Berger empirikus kutatásokra alapozva meggyőzően érvel amelle, hogy a digitális navigációnak nem csupán kiagyazó, a helyekhez fűződő viszonyrendszert

¹ Az írás az MTA Lendület Értékek és Tudomány Kutatócsoport támogatásával készült.

² Berger Viktor: *Az életvilág mediatizálódása*. L'Harmattan, Budapest, 2023, 178

elszegényítő hatásai vannak, hanem beágyazó hatásai is, mert újfajta téri képességeket alakít ki. A self-tracking (az önmérés, önmonitorozás) jelenségével foglalkozó alfejezet nem a térbeliség problémáira fókuszál, hanem a fitnessapplikációk éntapasztalattal és jólléttel kapcsolatos vonatkozásaira. Berger szerint az olyan alkalmazások, mint a Keep Trainer vagy a Strava mértéktartó használata az életminőség javulásához vezethet, azonban az már rontja az életminőségünket, ha túlzásba vesszük az önmérést, és kizárólag különféle adatok alapján ítéljük meg önmagunkat.

Fontos és izgalmas kérdés, hogy miként alakította át az embertársainkkal folytatott interakcióinkat a mély mediatisáció, és ez milyen hatással van az énünkre. Schütz különbséget tesz az embertársak (akik azonos időben ugyanott vannak, és szemtől szemben kommunikálnak) és a kortársak (akik azonos időben élnek, de nincs személyes kapcsolatuk) között. Zhao-val egyetértve Berger is úgy látja, hogy mediatisált világunkban a mediatisált embertársak kategóriáját is be kell vezetnünk, akik „távoli/közvetített közös jelenlét (*telecopresence*) révén állnak kapcsolatban egymással, ami által némileg a távolból is képesek megtapasztalni a másik belső világát” (37). Erving Goffman koncepciója alapján azt mondhatjuk, hogy a szemtől szembeni fókuszos interakciók résztvevőit a sérülékenyséjük benyomáskezelési stratégiák megvalósítására készíti. Berger könyvének olvasója számára nyilvánvalóvá válik, hogy a benyomáskezelés goffmani elmélete a mediatisált kommunikációra is kiterjeszthető, a cselekvők a sérülékenyséjük miatt ezekben az interakciókban is szerepeket játszanak, maszkokat vesznek fel és ez nem csak a szinkron (pl. telefon- vagy videóbeszélgetés), de az aszinkron (pl. e-mail) médiumokon keresztül folytatott kommunikáció során is így van. Egyetérthetünk ugyanakkor azzal, hogy a szemtől szembeni és az infokommunikációs eszközök használatával megvalósított interakciók között több különbséget találhatunk a benyomáskezelés szempontjából. Így például az online kommunikációs alkalmazások többségére jellemző a kommunikáció megszakításának megengedése, aminek következtében a cselekvő jobban tudja ellenőrizni a saját alakítását, és könnyebben tud megtéveszteni másokat (a videóbeszélgetésre ez nem igaz). Mivel az interakciós partnerről az infokommunikációs eszközökön keresztül folytatott interakció esetén kevesebb információ áll rendelkezésre, mint a szemtől szembeni kommunikációnál, ezért nagyobb szerepe van

a „képzelt információknak” (pl. valamit képzelünk arról, hogy a másik miért nem veszi a telefont, miért nem válaszol az üzenetünkre). Nagy jelentőségű ebben a vonatkozásban a felek között kialakított relacionális identitás, amely az egymástól elvárható kommunikációs módokat foglalja magában (elérhetőség stb.). A könyv interakciókkal kapcsolatos részében szó esik még az infokommunikációs eszközökről, mint bevonódási pajzsokról, de olvashatunk arról is, hogy a közösségi média miképpen befolyásolja az énbemutatást, az énképet és a testképet, illetve, hogy mi jellemzi az online partnerkeresést, különös tekintettel a Tinderre, amely (a Facebookhoz vagy az Instagramhoz hasonlóan) felfogható olyan színpadnak, amelyen a felhasználók alakításokat, énbemutatásokat visznek véghez.

A könyv zárófejezete egy alapvető jelentőségű kérdésre keres választ: lehetséges-e autentikus élet az interneten? A szerző Martin Heidegger és Jürgen Habermas koncepcióiból kiindulva értelmezi az autenticitás minimális és maximális követelményeit. Berger szerint az ember az autenticitás minimális követelményeinek akkor tesz eleget, ha egyrészt (heideggeriánus szemlélet alapján) törekszik az „akárki” (*das Man*) létmódjába való hanyatlás, tehát a fecsegés, a kíváncsiszkodás és a kétértelműség csapdáinak elkerülésére, másrészt (habermasiánus szemlélet alapján) élettörténeti léptékben képes „a kooperatív értelmezési és nézetegyeztetési munkára az életvilágbeli cselekvési szituációkban, s közben tisztában van a saját motívumaival”, elkerüli a másik „instrumentális szellemiségű felhasználását” (149). A heideggeri létfilozófiára támaszkodva Berger megfogalmazza az autenticitás maximális követelményét is: ennek az az egyén tesz eleget, aki próbálja elkerülni, hogy a létezése fragmentálttá váljon és „időben kontinuusként éli meg az életét, mint aki valahonnan jött és valahová tart” (151). Habermas elmélete nyomán pedig hangsúlyozza annak fontosságát, hogy „az életvilág elemei racionális vita keretén belül reflexíven megvitathatók” legyenek (152). Berger úgy látja, hogy lehet autentikusan működni az online világokban, ugyan ez nem könnyű, mert túlhasználatra, önmagunk és mások eltárgyasítására (lásd pl. a Tinder alkalmazást), önmagunkkal, a testünkkel való elégedetlenségre (lásd pl. az Instagram ilyen – főként a nőkre gyakorolt – hatását) hajlamosít számos online platform. Az autenticitás megvalósítása érdekében ezért az infokommunikációs eszközök és az internet használata során mértéktartásra, tudatosságra, elkötelezettségre van szükségünk.

Berger kifejezetten az online jelenlét és interakciók kapcsán vizsgálja az autenticitást, de ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy lehetséges-e autentikus élet a digitális kapitalizmus korában, akkor még több olyan – kulturális-társadalmi-gazdasági – tényezőt tudunk felsorolni, ami az ilyen életet megnehezíti. E tényezők meghatározó része persze összefüggésbe hozható valamiképpen a mediatizációval. Berger is utal rá, hogy különösen azok esetében, akik a társadalmi egyenlőtlenségek következtében „esélyt sem kapnak az egységesként és értelemteliként megélt életre”, az internet, mivel „könnyen hozzáférhető figyelemelterelések tárházát kínálja a felhasználóknak”, „felerősíti az autentikus élettel szemben ható tényezőket” (157). De az alsóbb társadalmi rétegekbe tartozó emberek életének fragmentáltsága mellett számos olyan problematikus kulturális jelenséget találhatunk, amelyet a digitalizáció, illetve a digitális gazdaság elmélyített. Említhető például a fogyasztás-központúság, az élvezetek hajszolása (vannak szerzők, akik dopamingazdaságról, limbikus kapitalizmusról beszélnek, a függőség korszakunk egyik nagy problémája)³, a teljesítmény-centrikusság, a szépségkultusz. Mindezek az önellenőrzés, az öntárgyasítás, illetve a másik ember eltárgyasításának, kihasználásának fokozódásához vezetnek. Vannak olyan negatív jelenségek, amelyek kifejezetten az online médiumokhoz kapcsolódnak, így például az üzleti célú (rosszabb esetben állami felügyeleti célú) adatgyűjtés a felhasználókról, ehhez kapcsolódóan az online tartalmakat használók befolyásolása algoritmusok működtetése által, arra késztetése, hogy minél több időt töltsenek az adott platformon. A felsorolt problémákat Berger is említi, főként az online világban tapasztalható visszasságokat, de részletesen nem tárgyalja ezeket, talán a használatra ösztönzés kerül elő legtöbbször (30, 57, 116, 122), de az öntárgyasítás-tárgyasítás és az önellenőrzés problémái is szóba kerülnek röviden. Azonban arról nem ír a szerző, hogy az önellenőrzés nem csak az online világ kapcsán értelmezhető fogalom, hiszen az önellenőrzésnek

sokféle oka lehet (pl. az atipikus munkaformák előtérbe kerülésével nő a dolgozók kiszolgáltatottsága, a munka megtartása folyamatos önellenőrzést követel, amit felerősít a cégek auditálási kultúrája).⁴

Berger nem tagadja tehát az online világok veszélyeit, de úgy látja, hogy megfelelő hozzáállással, például a túlhasználat elkerülésével és mediatizált embertársaink szempontjainak figyelembevételével az infokommunikációs eszközök és az online platformok a jó (autentikus) élet megvalósításának szolgálatába állíthatók, persze, a társadalmi egyenlőtlenségek és a kulturális tőke különbségei befolyásolják ennek sikerét. Berger e szellemben írja a könyve végén, hogy „aki tisztában van saját magával és a platform logikájával”, értelmes kapcsolatokat alakíthat ki a Tinderen, az önmagukat a szociálismédia-oldalakon megjelenítő emberek pedig „használják ugyan a goffmani értelemben vett benyomáskezelés és énbemutató eszköztárát, azonban a többségük nem (vagy nem sokkal) megtévesztőbb, mint a szemtől szembeni interakcióiban, mivel a többségük relatíve hiteles önábrázolásra törekszik”. A szerző a különféle online platformok tárgyalásakor általában több releváns empirikus kutatást figyelembe véve von le következtetéseket, de az utóbbi állítást a vonatkozó fejezetben csupán egy, a Second Life nevű közösségi oldal felhasználói és bloggerek körében végzett kutatásra alapozza (104-105), amely nyilvánvalóan nem eléggé meggyőző, hiszen nem tudjuk meg, hogy az olyan népszerű közösségi oldalak, mint a Facebook vagy az Instagram felhasználói szintén relatíve hiteles önábrázolásra töreksenek-e? Kérdés továbbá, hogy aki tisztában van a Tinder logikájával, miért éppen ennek segítségével akar értelmes kapcsolatokat kialakítani? Az alkalmazás öntárgyasításra és a másik tárgyasítására készítő logikája attól nem változik, hogy – mint arra Berger felhívja a figyelmünket – vannak oldalak, amelyeken Tinder-felhasználó nők szexista férfiak megnyilvánulásait teszik nevetségessé. Ahogy Burckhardt és Höfer megfogalmazzák az online társskereső szolgáltatásokkal kapcsolatban: „a szupermarket logikáját és az áruesztétikát alkalmazták az intim kapcsolatok piacára”, és miközben a felhasználó élvezte a széles választék előnyeit, „a *vagy tárgyaként* arra kényszerül, hogy a piac törvényeit

³ Anna Lembke pszichiáter rámutat a napjainkban széleskörűen használt pszichotróp szerek (nyugtatók, teljesítményfokozók, antidepresszánsok) veszélyeire, továbbá a fogyasztásra, mint drogra, illetve használja a digitális drog fogalmát, az okostelefonnal, a különböző közösségi oldalakkal, az internetes pornóval, szerencsejátékokkal és videójátékokkal összefüggésben. Vö. Anna Lembke: *Dopaminkorszak. Hogyan találjunk egyensúlyt a függőségre épülő világban*. Libri, Budapest, 2022, 28–31, 93.

⁴ Az önellenőrzés problémájáról részletesebben lásd: Barcsi Tamás – Diósi Szabolcs: Hasznos test, divídium, nyersanyag: A felügyeleti társadalomtól az (ön)ellenőrző és megfigyelési kapitalizmusig. *Magyar Filozófiai Szemle* 2022/3.

magára is vonatkoztassa.”⁵ (Berger Viktor: *Az életvilág mediatizálódása*. L'Harmattan, Budapest, 2023, 178 o.)

Berger a mély mediatizáció jelenségével szemben mérsékelt kritikussá, inkább a lehetőségeket és az egyéni felelősséget előtérbe állító álláspontjának gyengesége, hogy nem veszi elég komolyan a digitális kapitalizmus fent említett negatív vonatkozásait. A digitális (vagy neoliberális vagy posztmodern) kapitalizmus mechanizmusa egyrészt újratemelik az önmegalkotásra Berger szerint is hatással lévő társadalmi egyenlőtlenségeket. Másrészt, ha az online platformok nem is determinálják az egyén gondolkodását, cselekvését, de – különösen a népszerű alkalmazások, közösségi oldalak – jelentős és gyakran nem tudatosuló negatív hatással lehetnek az egyénre működésmódjukból (az agy dopaminszintjét újra és újra növelő tartalmak fogyasztására és interakciók létesítésére készítetnek, ezáltal függőségeket alakíthatnak ki) és a fennállónak megfelelő, így az online térben is domináns, többek között a szám-szerűsíthető teljesítményt, az aktuális szépség-standardoknak megfelelő testi szépséget és a fogyasztói javakat előtérbe állító értékrendszer közvetítéséből adódóan. (A kultúripar vagy tudatipar elsősorban már az online térben fejti ki a működését, lásd pl. az online reklámokat, az influenszerkultúrát, a streamingszolgáltatókat.) Az utóbb említett problémák nem csak az alsóbb társadalmi rétegeket érintik, és különösen nagy veszélyt jelentenek a gyerekekre és a fiatalokra. A felügyelet nélküli, szabad játék visszaszorulásának és a gyerekek túlzott online jelenlétének káros következményeire (többek között: figyelemzavar, alvászavar, a szexualitáshoz való problematikus viszony) mutatott rá pár hónapja megjelent, de máris nagy figyelmet kapott, empirikus kutatásokon alapuló új könyvében a neves amerikai szociálpszichológus, Jonathan Haidt. A szülői hozzáállásnak, a nevelésnek természetesen nagy szerepe van az infokommunikációs eszközök és az internet gyerekkori, serdülőkori túlhasználatának és a káros tartalmakhoz való hozzájutás megakadályozásában. Ez azonban korántsem egyszerű feladat mediatizált életvilágunkban, így nem mellőzhetők a társadalmi-állami megoldások, korlátozások (ezekkel Berger egyáltalán nem foglalkozik). Haidt szerint például elő kellene írni, hogy tizenhat éves kor előtt senki nem regisztrálhat a közösségi oldalakra és a szolgáltatókat rá kellene kényszeríteni

arra, hogy komolyan vegyék ezt a korlátozást, olyan technológiai megoldásokat alkalmazva, amelyekkel kiszűrjük a szabálytalanul regisztrálni próbálókat.⁶ Természetesen nem csak a fiatal felhasználókat kell védeni a szabályozással, elég az algoritmusok már említett problémáira, illetve általában a mesterséges intelligencia kapcsán felmerülő veszélyekre utalni (említhető, hogy az Európai Unió MI rendelete 2024 tavaszán került elfogadásra). Mindezek mellett elengedhetetlen olyan jogszabályokat alkotni, amelyek (legalább) mérséklék a gazdasági-kulturális egyenlőtlenségeket. Persze, a globális egyenlőtlenségek egyre csak nőnek, illetve nyilvánvaló, hogy a digitális kapitalizmus számos, az autentikus élet kialakítását és fenntartását megnehezítő kulturális problémája jogszabályokkal nem kiküszöbölhető (fogyasztás-központúság, teljesítmény-centrikusság stb.).

A kisebb-nagyobb észrevételeket követően hangsúlyozandó: Berger Viktor könyve színvonalas, alapos, informatív munka, amely fontos szempontokkal járul hozzá mediatizált életvilágunk megértéséhez, ezért jó szívvel ajánlható nem csak a humán tudományokkal foglalkozók, de a téma iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség figyelmébe is.

⁵ Martin Burckhardt – Dirk Höfer: *Minden és semmi. A digitális világpusztítás feltárulása*. Atlantisz, Budapest, 2018, 72.

⁶ Jonathan Haidt: *The Anxious Generation*. Penguin Press, 2024. A könyvről egy alapos ismertető: <https://444.hu/tldr/2024/04/21/aki-szerint-mindentol-tulvedjuk-a-gyerekeinket-kiveve-amitol-igazan-kene>